

Петренко Оксана
доктор педагогічних наук, професор, завідувач
кафедри теорії і методики виховання
Рівненського державного гуманітарного університету,
м. Рівне, Україна
ORCID: 0000-0001-6906-3542,
e-mail: o.b.petrenko@gmail.com

РОЛЬ ТЕОРІЇ ДОМІНАНТИ О. УХТОМСЬКОГО (1875–1942) У РОЗВИТКУ КОМПЛЕКСНОЇ НАУКИ ПРО ЛЮДИНУ

Анотація. У статті проаналізовано спадщину видатного ученого Олексія Олексійовича Ухтомського, філософсько-світоглядна концепція якого про людину не лише підводить підсумки накопичених знань й отриманих результатів, але й визначає перспективи подальшого розвитку комплексної науки про людину. Доведено, що вчення О. Ухтомського про домінанту належить як фізіології, так і філософії та психології, а також стало підґрунтям окремих ідей кібернетики й синергетики. Схарактеризовано роль теорії домінанти у розвитку комплексної науки про людину: О. Ухтомський погодив її з фундаментальними питаннями людського буття й пізнання, її особистої соціальної сутності, поширив теорію на найбільш складні форми психічного відображення дійсності й духовного життя особистості, визнав її потужним системотворчим фактором у комплексному науковому описі найбільш складної живої системи – людини. З'ясовано, що О. Ухтомським розроблена струнка концепція людини, побудована на новому синтетичному підході до природи людини, на стику природничо-наукових і гуманітарних знань, що дало можливість ученому органічно пов'язати природничо-наукові уявлення про поведінку й психіку людини із законами моральної поведінки людини у світі, що виводять зміст і сенс життя людини за її чисто фізіологічні, природні межі. Учений довів, що людина – істота не тільки біологічна, але й історична та соціальна, вона включена у суспільну взаємодію й у процес зміни поколінь, і цим багатоманітним у чому визначаються її реакції на зовнішні виклики. Крім того, людина активна, має волю, здатна до цілеспрямованої діяльності, відносно вільна, і в міру цієї волі відповідальна. І, що дуже важливо, сприймає себе цілісно.

Розкрито якісно нове розуміння ученим «середовища» у контексті культури, яка об'єднує як індивідуальний внутрішній світ, так і колективне несвідоме, назване О. Ухтомським «досвідом батьків».

У статті доведено, що теорія домінанти О. Ухтомського може використовуватися у таких прикладних галузях, як психологія праці, спорту, медична психологія, педагогічна психологія тощо.

Ключові слова: О. Ухтомський, теорія домінанти, фізіологія, психологія, концепція людини.

Постановка проблеми. Інтерес до історії вітчизняної науки зростає з кожним роком, з'являються нові імена, свідомо забуті офіційною наукою, видаються раніше зігноровані чи заборонені праці. Історія фізіології, психології, педології в нашій країні довгий час була заідеологізована. Останніми роками з'явилося багато праць, у яких по-новому, об'єктивно й повно розкриваються проблеми, етапи великого історичного шляху вітчизняної

науки, інакше розставляються акценти. Усе це, безсумнівно, важливо для розуміння справжнього стану науки й прогнозування її майбутнього.

У зв'язку із цим досить актуальним вважаємо аналіз витоків нових наукових уявлень про людину, що отримали розвиток у ХХІ ст. Це стосується, насамперед, нових тенденцій розвитку фізіології, філософії й педагогічної психології, відображених у працях такого видатного ученого, як Олексій Ухтомський, філософсько-світоглядна концепція якого про людину не лише підводить підсумки накопичених знань й отриманих результатів, але й визначає перспективи подальшої стратегії пошуків.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Аналізуючи ступінь наукової розробленості проблеми дослідженості спадщини О. Ухтомського, необхідно, насамперед, відзначити дисертаційні дослідження С. Беляєвої «Методологічний аналіз концепції О. О. Ухтомського» (1970), у якій була зроблена спроба комплексного, філософського вивчення концепції О. Ухтомського; С. Коробкової «Антропологія О. О. Ухтомського в контексті російського природничо-наукового («фізіологічного») матеріалізму» (2000), у якій досить описово представлено чимало оригінальних антропологічних ідей О. Ухтомського, як-то: про природу людини, про закони людського мислення, про роль соціального середовища (Коробкова, 2000). Заслуговує також на увагу дисертаційне дослідження С. Каліканова «Учіння О. О. Ухтомського про домінанту: історико-філософський аналіз» (2002), у якому поставлено завдання вивчення й розкриття філософського змісту й сенсу наукової творчості О. Ухтомського (Каліканов, 2002).

Низка робіт присвячена аналізу творчості О. Ухтомського, переважно, з погляду психологічної науки. Насамперед, це праці А. Васильєва «Принцип домінанти в психології» (1950), М. Ярошевського «Соціально-філософські проблеми науки й людини (До 100-річчя від дня народження О. О. Ухтомського)» (1975), В. Зінченка «Олексій Олексійович Ухтомський і психологія» (2004).

Значний інтерес для цілісного вивчення спадщини ученого становить праця Р. Круглікова «О. О. Ухтомський і теоретична фізіологія» (Кругліков, 1988) та збірник наукових праць «Учіння О. О. Ухтомського про домінанту й сучасна нейрофізіологія» (1990) (Батуєв, 1990), у яких аналізуються й розвиваються ідеї О. Ухтомського, що стосуються переважно проблем фізіології.

Інтелектуальний спадок ученого, його наукова діяльність пов'язана насамперед зі спробою створення основ єдиної науки про людину. О. Ухтомський належить до мислителів особливого типу, в ідеях яких з усією виразністю проступає глибока філософська, природничо-методологічна й практична, революційно-перетворювальна основа. У підручнику з історії філософії, у статті про О. Ухтомського як представника природничо-наукової філософії зазначено: «Своїм завданням він ставив створення наукової системи поглядів про моральну поведінку людини, на основі уявлень про поведінку й психіку людини, і насамперед принципу домінанти» (Маслин, 2001).

У силу фрагментарності зазначених робіт, що стосуються окремих аспектів різновекторної творчості О. Ухтомського, у них не прослідковується системність вивчення ідей ученого. Учіння Олексія Ухтомського вимагає більш концептуального й системного підходу, позаяк учений із самого початку розглядав створений ним принцип домінанти як принцип міждисциплінарного

значення, виводячи його за межі вузькоспеціального фізіологічного закону, погоджуючи його з фундаментальними питаннями людського буття й пізнання, особистої соціальної сутності, поширивши його на найбільш складні форми психічного відображення дійсності й духовного життя особистості, визнавши її потужним системотворчим фактором у комплексному науковому описі найбільш складної живої системи – людини.

Власне О. Ухтомський була розроблена струнка концепція людини, побудована на новому синтетичному підході до природи людини, на стику різних наукових напрямів: біології, фізіології, психології, філософії, соціології й етики. Таке поєднання дало змогу виявити діалектичну єдність біологічного й соціального коріння природи людини, дало можливість ученому органічно пов'язати природничо-наукові уявлення про поведінку й психіку людини із законами моральної поведінки людини у світі, що виводять зміст і сенс життя людини за її чисто фізіологічні, природні межі.

Тому презентована наукова розвідка викликана потребою системного вивчення й аналізу поглядів Олексія Ухтомського – одного з найцікавіших мислителів ХХ століття – щодо природи людини, єдності її біосоціокультурних складових. Концепція О. Ухтомського про біосоціальну природу людини – це один із варіантів побудови інтегральної науки про людину, що базується на єдності природничих і гуманітарних знань.

Мета статті полягає в тому, аби максимально повно й послідовно, використовуючи усі доступні джерела, здійснити системне дослідження вчення про доміанту О. О. Ухтомського, визначити місце його концепції в системі фізіологічних та психологічних знань і в цілому її значення для подальшого розвитку комплексної науки про людину.

Виклад основного матеріалу дослідження. Олексій Олексійович Ухтомський (1875-1942) – російський фізіолог, засновник вітчизняної наукової фізіологічної школи, професор Ленінградського університету, академік. Водночас він монах в миру, який прийняв таємний постриг, кандидат богослов'я, староста Никольської церкви (м. Санкт-Петербург); людина, що пережила два арешти і тюрму. Маючи за плечами дві освіти – військово-інженерну й філософську (богословську), О. Ухтомський вступив на природничий факультет Петербурзького університету для вивчення фізіології з тієї причини, що поставив перед собою завдання знайти «біологічно доцільний момент» шанування Бога.

Притримуючись хронологічно-проблемного й контекстно-біографічного підходів, проаналізуємо учіння Олексія Олексійовича Ухтомського у зв'язках «біографія – учіння про доміанту – наукова й психолого-педагогічна діяльність».

Олексій Ухтомський навчався у гімназії м. Рибінська Ярославської області, пізніше – у кадетському корпусі Нижнього Новгорода, після закінчення якого вступив до Московської духовної семінарії, став кандидатом богослов'я, захистивши дисертацію на тему «Космологічний доказ Буття Божого». Після цього, аби розібратися у факторах людської поведінки і думки, змінив сферу інтересів та вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету. У 1902 р. був запрошений працювати у фізіологічну лабораторію, де й відкрив феномен доміанти. У 1911 р. учений захистив дисертацію «Про залежність рухових кортикальних ефектів від побічних центральних впливів», а у 1912 р. отримав звання приват-доцента. У

1918 р. став штатним доцентом, дещо пізніше – професором і заступником завідувача лабораторії. У 1921 р. він прийняв таємний постриг як чернець Аліпій, а пізніше ще й був обраний на певних умовах у таємні єпископи. З 1922 р. активно друкував праці стосовно учіння про домінанту.

Проте О. Ухтомського не минули обшуки й арешти. Він мав два відносно короткі арешти у 20-ті роки, що змусило його в подальшому бути вкрай обережним.

У 1924 році Олексій Олексійович очолив роботу лабораторії, став завідувачем кафедри фізіології Ленінградського університету, якою керував до своєї смерті. У 30-ті роки ХХ ст. учений заснував при університеті науково-дослідний фізіологічний інститут і який дотепер носить його ім'я. У 1935 році був обраний дійсним членом Академії наук СРСР. У 1941 році керував актуальними для воєнного часу дослідженнями травматичного шоку. Помер у серпні 1942 року в Ленінграді.

Теорія домінанти, розроблена ученим на початку ХХ століття, має не тільки природничо-науковий аспект (галузь фізіології), але й психологічний, філософсько-моральний (одночасно й релігійний) аспекти. Відкриття феномену домінанти відбулось при підготовці демонстраційних дослідів для лекції. Випадкові спостереження ученого за процесами збудження і гальмування у собак було підкріплено подальшими експериментами і роздумами. О. Ухтомський прийшов до відкриття одного з основних принципів діяльності нервової системи, названого ним домінантою.

Витоки теорії домінанти О. Ухтомського глибокі й різновекторні. Учений опирався насамперед на природничо-наукові дані (у тому числі – і на лабораторні експерименти, які проводив особисто), а при обґрунтуванні ціннісних переваг домінанти на досить багато фактів у сферах соціально-історичній, художній, релігійній. Низка висловлювань О. Ухтомського свідчить про те, що для нього незаперечним авторитетом були християнські канонічні тексти. Він часто посилався на Євангеліє й Старий Заповіт, тексти православних богослужінь і нерідко їх цитував.

У 1923 р. учений опублікував узагальнюючу працю «Домінанта як робочий принцип нервових центрів» (Ухтомский, 1950). Домінанта – це по суті набір рефлексів, які в цей момент переважають у центральній нервовій системі людини, забезпечуючи задоволення тієї потреби, яка на цей період часу стає головною. О. Ухтомський пов'язував принцип домінанти з головними питаннями людського буття, із психологічною й моральною спрямованістю особистості.

Домінанта – осередок збудження у центральній нервовій системі, що тимчасово визначає характер відповідної реакції організму на зовнішні та внутрішні подразнення, надаючи, тим самим, психічним процесам і поведінці людини певну спрямованість і активність (Побірченко, 2007). Вона формує мотивацію, орієнтацію, установку, пануючу потребу особистості до реалізації тієї чи іншої спрямованості, потужний активатор діяльності. Власне уся діяльність людини – це сукупність, ланцюг домінант, які змінюють одна одну. Вони можуть бути більш-менш сильними, усвідомлюваними і неусвідомленими, ситуативними і тривалими в часі. Звертаючись до власне людської реальності, учений підкреслював, що тут домінанта, поки вона «яскрава й жива ..., тримає у своїй владі все поле душевного життя» (Ухтомский, 1997).

Виникаюче вогнище збудження одночасно викликає пов'язані гальмування у всіх інших частинах нервової системи, внаслідок чого виключається можливість виконання інших рефлекторних реакцій, причому знову отримані в центри збудження служать посиленню (підтвердженню) збудження у вогнищі. З одного боку, воно накопичує імпульси, що надходять у нервову систему, а з іншого – одночасно пригнічує активність інших центрів, які ніби віддають свої енергії пануючому центру, тобто домінанті.

Особливе значення Олексій Ухтомський надавав історії системи, вважаючи, що ритм її роботи відтворює ритм зовнішнього впливу. Завдяки цьому нервові ресурси тканини в оптимальних умовах не виснажуються, а зростають. Активно працюючий організм, на його переконання, ніби «тягне» енергію з середовища, тому активність організму (а на рівні людини це праця) підсилює енергетичний потенціал домінанти. Причому домінанта – не єдиний центр збудження, а «комплекс певних симптомів у всьому організмі – і в м'язах, і в секреторній роботі, і в судинній діяльності» (Ухтомський, 2002).

Учений стверджував, що поведінка організмів (як тварин, так і людей) залежить від певного стимулюючого центру (домінанти): має місце і є універсальною здатністю зосередження на чомусь одному, на певному імпульсі, бажанні, прагненні, які витісняють на другий план усе інше й роблять поведінку нехаотичною, упорядкованою, цілеспрямованою: «Проблема домінанти – проблема стійкості при всіх поточних коливаннях» (Ухтомський, 2002).

І хоча теорія домінанти виникла як фізіологічна теорія, вона одночасно дає основу для пояснення явищ на психологічному рівні. За її допомогою можна описати багато психологічних феноменів: пам'ять, увагу, сприйняття, предметне мислення, мотивацію (Ярошевський, 1996). Саме цей підхід може використовуватися й використовувався самим О. Ухтомським для таких прикладних галузей, як психологія праці, спорту, медична психологія, педагогічна психологія. У наш час принцип домінанти вже прийнятий і використовується багатьма психологами.

Відповідно до гіпотези про величезну роль внутрішнього психічного світу у діяльності особистості в її психічному розвитку вчений обґрунтував глибокий діалектичний зв'язок домінанти й умовного рефлексу як відображення активного й адаптивного характеру поведінки організму, а також показав їхню роль у формуванні адекватної пристосувальної реакції організму.

Теорія домінанти О. Ухтомського дає пояснення поведінці живих істот. При кожному конкретному моменті виконується певний цілісний поведінковий акт, для чого потрібно об'єднати й погодити всі сили організму. Тимчасовим керуючим центром і є домінанта, що використовує енергію будь-якого отриманого сигналу для підкріплення дії, що виконується, й гальмування інших можливих дій. Потім роль домінанти переходить до іншого центру для виконання наступного функціонального завдання. Завдання ж формується на підставі отриманої нової інформації й усього минулого досвіду. Цей досвід зберігається у вигляді слідів пережитих домінант як моделей можливих дій. Отже, концепція домінанти дає змогу розглядати поведінку як активну й цілеспрямовану. Крім того, при такому підході організм розглядається у своєму розвитку, а поведінкова реакція залежить від моменту часу, який тим самим стає історичним (незворотнім, залежним від подій, що вже відбулися).

У психологічному плані домінанта є мотиваційним потенціалом поведінки, збудником до праці, творчості й вольових дій. Механізмом домінанти О. Ухтомський пояснював широкий спектр психічних актів. Наприклад, увага (її спрямованість на певні об'єкти, зосередженість на них і вибірковість), предметний характер мислення (вичленювання з безлічі подразників середовища окремих комплексів, кожний з яких сприймається організмом як певний реальний об'єкт, на відміну від інших). Цей «поділ середовища на предмети» учений трактував як процес із трьох стадій: а) зміцнення наявної домінанти; б) виділення тільки тих подразників, які є для організму біологічно цікавими; в) установлення адекватного зв'язку між домінантою (як внутрішнім станом) і комплексом зовнішніх подразників. О. Ухтомський вважав, що найбільш детально, чітко й міцно закріплюється в нервових центрах те, що переживається емоційно (радість, гнів й т. п.). У фізіологічному плані цьому відповідає підвищена мобільність нервових елементів, обумовлена діяльністю вегетативної й ендокринної систем, як передумова більш міцного закарбування зовнішніх впливів і їх адекватного відтворення.

Домінанта лежить в основі уваги, цілеспрямованого мислення або діяльності. Одна з форм цього стану – «насторожений, або оперативний спокій», що забезпечує готовність до негайної дії. О. Ухтомський ілюстрував цей стан порівнянням поведінки щуки, що застигла у своєму пильному спокої, з поведінкою «риб'ячого дріб'язку», не здатного до цього. Оперативний спокій звичайний для представників операторських професій: він підтримується в них упродовж усієї робочої зміни. Учений відзначав, що у високорозвинених організмів за видимою «бездіяльністю» приховується напружена психічна робота.

Отже, нервово-психічна активність досягає високого рівня не тільки при м'язових формах поведінки, але й коли організм, очевидно, відноситься до середовища споглядально. Оперативний спокій – це не бездіяльність, а стан, при якому організм утримує нерухомість з метою детального розпізнавання середовища й адекватної реакції на нього.

Новизна й оригінальність застосування принципу домінанти у психології полягає в тому, що він має природничо-наукову основу. Принцип домінанти дає змогу вивчати не тільки мозкові процеси, але й психологічні проблеми поведінки людини як особистості, а також соціальні проблеми людини як члена суспільства. О. Ухтомський поширив цей принцип на найбільш складні форми психічного відображення дійсності й духовного життя особистості. Він поставив людину і її долю в центр наукових устремлень. У цьому полягає вищий зміст, гуманістична спрямованість усіх наук. У питаннях вивчення науки про «найскладнішу з подій у світі» – про поведінку людини – не можна все зводити до вивчення фізико-хімічних закономірностей її організації, вивчати поведінку тільки фізіологічними методами й за допомогою фізіологічних теорій. При розгляді законів, які керують поведінкою,

«життєвою траєкторією» кожної людини, необхідно враховувати більш високі рівні пізнання – психологічний і соціальний, позаяк кожна людина є лише елемент і учасник співтовариства, – вважав учений.

О. Ухтомський обгрунтував уявлення про принципово образний характер психіки й висунув поняття «інтегрального образу» – цілісного просторово-тимчасового образу середовища, що забезпечує цільову детермінацію

поведінки. Він розробив уявлення про співвідношення свідомого й несвідомого в організації цілеспрямованої поведінки й формуванні вищих домінантних установок людини, а також обґрунтував положення про те, що словесно-логічне мислення являє собою результат стандартизації чуттєво-безпосереднього образу («інтегрального образу») у знаково-понятійній системі, що має в генезі предметно-розгорнутий і емотивний характер.

О. Ухтомським знайдений фізіологічний принцип, що дає єдиний ключ до багатьох психологічних явищ й узгоджується із сучасним описом процесів різного роду в синергетиці (яка з'явилася на декілька десятиліть пізніше його робіт). Це досить значимий результат. Однак сам учений ставив собі надзвичайну – погодити природничу науку й християнство. О. Ухтомський виходив з такого уявлення про людину, яке не вимагає спеціальних містичних пояснень, а узгоджується зі звичайним здоровим глуздом. Так, у його учінні людина – істота не тільки біологічна, але й історична, і соціальна, вона включена у суспільну взаємодію й у процес зміни поколінь, і цим багато в чому визначаються її реакції на зовнішні виклики. Крім того, людина активна, має волю, здатна до цілеспрямованої діяльності, відносно вільна, і в міру цієї волі відповідальна. І, що дуже важливо, сприймає себе цілісно.

Людині, вважав учений, властиві дві протилежні тенденції. Одна з них – шукати в співрозмовнику свого двійника, тобто щось, що відповідає її власним настроям, інтересам, недолікам, і прагнути нав'язати співрозмовникові свої погляди. Таку тенденцію людської психофізіології можна назвати егоїстичною: людина усе намагається підкорити власній домінанті. Як показує життя, це неминуче призводить до перекрученого сприйняття дійсності й деградації особистості. Водночас багато чого в оцінці цієї тенденції залежить від характеру вихідної домінанти: чи дійсно вона спрямована на задоволення чисто особистісних прагнень суб'єкта чи переслідує певні громадсько-корисні цілі.

Друга тенденція полягає в тому, щоб спробувати зрозуміти позицію іншої людини, іноді навіть зуміти пожертвувати власною домінантою або засумніватися в її справедливості. У цьому випадку людина одержить «заслуженого співрозмовника», який відкриється їй таким, яким вона того заслуговує: розумному – розумним, доброму – добрим і т. д. Ця тенденція високого порядку може йменуватися, на відміну від попередньої, альтруїстичною. Виховання в себе такої тенденції – уміння слухати іншого, зважати на його погляди й поважати їх – це висока мета, до якої повинна прагнути людина що претендує на високе звання Особистості.

О. Ухтомський вбачав важливе завдання науки в тому, щоб переробити саму природу людини, виробивши нові установки, нові домінанти відповідно до моральних ідеалів людства. Домінанта розглядалася ним як загальний принцип, порівнянний за універсальністю з принципом всесвітнього тяжіння.

Концепція О. Ухтомського вперше об'єднує в єдине ціле фізіологічні, психофізіологічні й соціокультурні детермінанти поведінки й психіки людини, їх об'єктивні й суб'єктивні сторони, матеріальне й ідеальне як головні й нерозривні складові єдиного психофізіологічного процесу.

Уявлення про нерозривну єдність біологічного й соціального в природі людини привело О. Ухтомського до якісно нового розуміння «середовища», що припускає включення соціокультурних складових у число найважливіших детермінант поведінки й психіки людини. Середовище для людини – це не

просто об'єктивна реальність, воно завжди знаходиться у контексті культури, яка об'єднує як індивідуальний внутрішній світ, так і колективне несвідоме, назване О. Ухтомським «досвідом батьків».

Олексій Олексійович вказував на умови, що впливають на формування особистості – це «середовище, побут і матеріальний уклад життя, та, звичайно, віра, яка дає могутній енергетичний заряд зі сторони гуморально-ендокринної системи організму і укріплює домінують особистості» (Павлова та Лобачев, 1994).

Знаменуючи собою новий синтетичний підхід до природи людини, концепція О. Ухтомського побудована на стику природничо-наукових і гуманітарних знань, виявляє діалектичну єдність біологічного й соціального коріння природи людини й дає можливість органічно зв'язати природничо-наукові уявлення про поведінку й психіку людини із законами моральної поведінки людини у світі, що виводять зміст і сенс життя людини за її чисто фізіологічні, природні межі. Усе це дає змогу розглядати концепцію О. Ухтомського про домінують як один з варіантів побудови комплексної науки про людину.

Заразом, Олексій Ухтомський здійснив значний внесок у вирішення й інших фізіологічних та психологічних проблем. Він успішно досліджував проблеми працездатності й втоми, створив вчення про засвоєння ритму, поглибив теорію фізіологічної лабільності, сформулював проблему біологічної рівноваги.

Вчення про засвоєння ритму використовується й сьогодні у фізіологічних дослідженнях для розуміння діяльності нервових клітин і окремих структур мозку, а також при конструюванні ряду автоматичних обладнань. Експериментально було доведено, що лабільність органу не є величиною постійною; орган, як і організм у цілому, здатний перебудовувати ритм своїх порушень відповідно до ритму подразнень, що діють ззовні. У процесі засвоєння ритму відбувається функціональна перебудова органу й організму в цілому, причому діяльність і працездатність органу (або організму) не тільки не знижується, а навпаки, підвищується, супроводжується збільшенням інтенсивності обміну речовин і скороченням циклу або тривалості окремого збудження. Це положення виявилось надзвичайно важливим для нового погляду на процес гальмування, який став розумітися не як результат виснаження діяльності організму.

Незавдо до смерті О. Ухтомський вивчав проблему біологічної рівноваги. Біологічні системи характеризуються швидкостями відновлення рівноваги, причому вони або вертаються до вихідного стану рівноваги, або переходять до нового. З цієї точки зору пристосованість організму до середовища доцільно розглядати не лише як здатність більш чи менш швидкого повернення до так званої висхідної рівноваги, але і як здатність створення нових видів рівноваги.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Здійснений аналіз дає змогу стверджувати, що справжнє значення творчості Олексія Олексійовича Ухтомського виходить далеко за межі вивчення суто фізіологічних процесів. Його вчення про домінують стало основою для побудови цілісної концепції людини. Теорія домінують дала змогу трактувати поведінку організму системно, в єдності її фізіологічних і психологічних проявів.

О. Ухтомський здійснив якісний стрибок у розумінні самої природи людини, показавши нерозривну єдність біологічного й соціального, матеріального й ідеального в людині. У поглядах ученого яскраво проявилось розуміння ним діалектики взаємин об'єктивного й суб'єктивного, глибинної спільності зовнішнього й внутрішнього, необхідність врахування усієї сукупності біосоціокультурних детермінант розвитку людини.

Ідеї ученого, знаходячись на стику наук, носять синтетичний, комплексний мультидисциплінарний характер; представляючи собою органічну, системну єдність вони відкривають нові галузі в науці.

Свого часу академік В. Зінченко стверджував, що Олексій Ухтомський в галузі психології і фізіології буде оцінений у ХХІ столітті (2000). Вважаємо, що створена О. Ухтомським цілісна концепція поведінки, яка об'єднує об'єктивні і суб'єктивні сторони, матеріальне і ідеальне як складові єдиного психофізіологічного процесу, сьогодні є затребуваною і потребує у перспективі подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Беляева, С. (1970). *Методологический анализ концепции А. А. Ухтомского*. Кандидат философских наук. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова.

Коробкова, С. (2000) *Антропология А. А. Ухтомского в контексте русского естественнонаучного («физиологического») материализма*. Кандидат философских наук. Санкт-Петербургский государственный университет.

Каликанов, С. (2002). *Учение А. А. Ухтомского о доминанте: историко-философский анализ*. Кандидат философских наук. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова.

Васильев, Л. (1950). Принцип доминанты в психологии. *Вестник ЛГУ*. № 9. С. 32-43.

Ярошевский, М. (1975). Социально-философские проблемы науки и человека (К 100-летию со дня рождения А. А. Ухтомского). *Вопросы философии*. № 5. С. 119-132.

Зінченко, В. (2004). Алексей Алексеевич Ухтомский и психология (к 125-летию со дня рождения). *Вопросы психологии*. № 4. С.79-97.

Кругликов, Р. (1988). А. А. Ухтомский и теоретическая физиология. *Нервная система*. Вып. 26. С. 5-17.

Учение А. А. Ухтомского о доминанте и современная нейрофизиология: Сб. науч. тр. / АН СССР, Отд-ние физиологии; Под ред. А. С. Батуева и др. – Л. : Наука: Ленингр. отд-ние, 1990. , 310 с.

История русской философии: Учебник для вузов / Редкол.: М. А. Маслин и др. – М.: Республика, 2001.

Ухтомский, А. (1950). *Доминанта как рабочий принцип нервных центров*. Собр соч. в 6-ти т. Т. 1. С. 124-156.

Психологічний словник / Авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова / За ред. Н. А. Побірченко. – К.: Наук. світ, 2007. 274 с.

Ухтомский, А. (1997). *Заслуженный собеседник: Этика. Религия. Наука* Текст. Рыбинск. 576 с.

Ухтомский, А. (2002). *Доминанта. Статьи разных лет* Текст. Санкт-Петербург: Питер. 448 с.

Ярошевский, М. (1996). *История психологии от античности до середины ХХ в.* Москва. 1996. 416 с.

Павлова, Л., Лобачев, В. *Парадоксальное творчество мышления*. Санкт-Петербург 1994. 153 с.

Зинченко, В. (2000) *Гипотеза о происхождении учения о доминанте. Развитие учения А. А. Ухтомского в современной физиологии и психологии*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб-го ун-та. С. 7-22.

REFERENCES:

Belyaeva, S. (1970). *Metodologicheskiy analiz kontseptsii A. A. Ukhtomskogo*. [Methodological Analysis of A. A. Ukhtomskiy's Concept [thesis]. Kandidat filosofskikh nauk. Moskovskiy gosudarstvennyy universitet im. M. V. Lomonosova. [in Russian]

Korobkova, S. (2000). *Antropologiya A. A. Ukhtomskogo v kontekste russkogo estestvennonauchnogo ("fiziologicheskogo") materializma*. [A. A. Ukhtomskiy's Anthropology in the Context of Russian Natural Science ("Physiological") Materialism]. Kandidat filosofskikh nauk. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy universitet. [in Russian]

Kalikanov, S. (2002). *Uchenie A. A. Ukhtomskogo o dominante: istoriko-filosofskiy analiz*. [A. A. Ukhtomskiy's Doctrine of Dominant: Historical and Philosophical Analysis]. Kandidat filosofskikh nauk. Moskovskiy gosudarstvennyy universitet im. M. V. Lomonosova. [in Russian]

Vasilev, L. (1950). *Printsyp dominanty v psikhologii* [Dominant Principle in Psychology]. Vestnik LGU. # 9. S. 32-43. [in Russian]

Yaroshevskiy, M. (1975). *Sotsialno-filosofskie problemy nauki i cheloveka (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya A. A. Ukhtomskogo)*. [Social and Philosophical Issues of Science and Human (on the 100th Anniversary of A.A.Ukhtomskiy's Birth)]. Voprosy filosofii. # 5. S. 119-132. [in Russian]

Zinchenko, V. (2004). *Aleksey Alekseevich Ukhtomskiy i psikhologiya (k 125-letiyu so dnya rozhdeniya)* [Aleksey Alekseevich Ukhtomskiy and Psychology (on the 125th anniversary of his birth)]. Voprosy psikhologii. # 4. S.79-97. [in Russian]

Kruglikov, R. (1988). *A. A. Ukhtomskiy i teoreticheskaya fiziologiya* [A. A. Ukhtomskiy and theoretical physiology]. *Nervnaya sistema*. Vyp. 26. S. 5-17. [in Russian]

Batueva, A., the editor. (1990). *Uchenie A. A. Ukhtomskogo o dominante i sovremennaya neyrofiziologiya*: [Ukhtomskiy's Doctrine of Dominant and modern neurophysiology] : Sb. nauch. tr. / AN SSSR, Otd-nie fiziologii; Pod red. A. S. Batueva i dr. – L. : Nauka : Leningr. otd-nie, 310 s. [in Russian]

Maslin, M., the editor. (2001) *Istoriya russkoy filosofii: Uchebnik dlya vuzov* [History of Russian Philosophy: textbook]. Redkol.: M. A. Maslin i dr. – M.: Respublika. [in Russian]

Ukhtomskiy, A. (1950) *Dominanta kak rabochiy printsip nervnykh tsentrov* [Dominant as the Working Principle of the Nerve Centers] *Sobr. soch. v 6-ti tt. T. 1*. S. 124-156. [in Russian]

Pobirchenko, N., the editor. (2007) *Psykhologichnyi slovnyk [Psychological Dictionary]* / Avt.-uklad. V. V. Syniavskiy, O. P. Sergeenkova / Za red. N. A. Pobirchenko. – K.: Nauk. Svit. 274 s. [in Ukrainian]

Ukhtomskiy, A. (1997). *Zasluzhenniy sobesednik: Etika. Religiya. Nauka. Tekst. [Honored Interlocutor: Ethics. Religion. Science Text]*. Rybinsk. 576 s. [in Russian]

Ukhtomskiy, A. (2002). *Dominanta. Stati raznykh let. Tekst. [Dominant. Articles of Different Years. Text]* Sankt-Peterburg: Piter. 448 s. [in Russian]

Yaroshevskiy, M. (1996). *Istoriya psikhologii ot antichnosti do serediny XX v. [The History of Psychology from Antiquity to the Middle of the 20th Century]*. Moskva. 1996. 416 s. [in Russian]

Pavlova, L., Lobachev, V. (1994). *Paradoksalnoe tvorchestvo myshleniya. [Paradoxical creativity of thinking]*. Sankt-Peterburg 153 s. [in Russian]

Zinchenko, V. (2000) *Gipoteza o proiskhozhdenii ucheniya o dominante. [Hypothesis about the origin of the dominant theory]. In Razvitie ucheniya A. A. Ukhtomskogo v sovremennoy fiziologii i psikhologii.* Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb-go un-ta. S. 7-22. [in Russian]

THE ROLE OF O. UKHTOMSKIY'S THEORY OF THE DOMINANT IN THE DEVELOPMENT OF COMPLEX SCIENCE ABOUT HUMAN

Oksana Petrenko

Doctor in Pedagogy,
Professor, Head at the Department of Theory and Methodology of Education,
Rivne State University of the Humanities,
Rivne, Ukraine
ORCID: 0000-0001-6906-3542,
e-mail: o.b.petrenko@gmail.com

Abstract. The article deals with the analysis of the heritage of the outstanding scientist Oleksii Ukhtomskiy, whose philosophical and worldview concept of individual not only sums up the accumulated knowledge and the results obtained, but also determines the prospects for the further development of the integrated science of an individual. It is proved in the article that his doctrine of the dominant belongs to both physiology and psychology and philosophy, and also provided a number of ideas of Cybernetics and Synergetics. The author characterized the role of the dominant theory in the development of physiology and psychology: O. Ukhtomskiy agreed it with the fundamental issues of human existence and knowledge, his personal social essence; he spread the theory to the most complex forms of mental reflection of reality and spiritual life of the individual and recognized it as a powerful system – creating factor in the complex scientific description of the most complex living system – man.

It is found that O. Ukhtomskiy developed a coherent human conception, based on a new synthetic approach to human nature, at the junction of natural-scientific and humanitarian knowledge, which enabled the scientist to organically link the natural scientific ideas about human behavior and the human psyche with the laws of human moral behavior in the world, bringing the content and meaning of human life beyond its purely physiological, natural limits.

It is revealed a qualitatively new understanding of the category “environment” in the context of culture, united both the individual inner world and the collective unconscious, named by O. Ukhtomskiy as “experience of parents”.

It is proved in the article that the dominant theory can be used in such applied fields as labor psychology, sports psychology, medical psychology, pedagogical psychology etc.

Key words: O. Ukhtomskiy, dominant theory, physiology, psychology, human concept.

Стаття надійшла до редакції 24.04.2019 р